

Тема 14. ЗАПОРІЖЖЯ У 1709–1775 рр.

(2 год.)

План

1. Запорізькі Січі. Нова Січ.
2. Кордони та адміністративно-територіальний устрій Запорозьких Вольностей у 1735–1775 рр.
3. Господарське життя Запоріжжя.
4. Наступ царизму на Запорозькі Вольності.

Література:

а) основна

Дорошенко Д.І. Нарис історії України. Львів, 1991. С.459–469.

Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. Т.3. Київ; Львів, 1992.

б) додаткова

Архів Коша Нової Запорозької Січі : корпус документів 1734–1775. Т.1–9. Київ, 1998–2024.

Дмитрієнко М.Ф., Ясь О.В. Уроки імперської політики: Із етнічної історії України XVIII ст.: Ново-Сербія і Слово'яно-Сербія. *Відродження*. 1994. № 3. С.70–72.

Олійник О.Л. Ще раз про причини ліквідації Запорізької Січі. *Український історичний журнал*. 1992. № 2. С.33–39.

Методичні рекомендації

Початок масового заселення Запоріжжя

Події першої третини XVIII ст. не сприяли збільшенню постійного населення: зруйнування російськими військами Чортомлицької Січі і Переволочної у 1709 р. та наступний перехід запорожців у межі Кримського ханства, під протекторат Криму і Туреччини; участь козацького населення у повстанні Кіндрата Булавина та відповідні репресії урядових військ; епідемія чуми 1718–1719 рр., занесеної сюди військами.

Але у наступні десятиліття наступ осілої цивілізації знову посилюється.

Після російсько-турецької війни 1735–1739 рр. кордон був перенесений на узбережжя Азовського моря, турецько-татарська загроза значно поменшала. З цього часу наростання успішної колонізації степу стає безповоротним. Повернення запорожців на свої старі місця, перенесення кордонів на південь, припинення агресії з боку Кримського ханства створювали більш сприятливі умови для освоєння. Відновлювалися старі та засновувалися нові поселення. Часто їхні назви доносять до нас імена їхніх *осадчих-засновників*, запорізьких козаків. Так, нинішній райцентр Дніпропетровської області Петриківка бере свою назву від імені Петра Калнишевського, села Ковпаківка, Опанасівка – від запорізького полковника Опанаса Ковпака (Колпака).

Селище Новий Кодак, яке виникло в другій половині XVII ст., у XVIII ст. перетворюється на місто, центр Кодацької паланки. Тут знаходилася паланкова адміністрація, суд, канцелярія, школа, переправа через Дніпро, регулярно відбувалися ярмарки. Тут з самого заснування селища діяла церква св. Миколая. Між Старим і Новим Кодаками виникло поселення Половиця.

На території Кодацької паланки у 1740 р. виникли поселення Томаківка, Шолохове, Тритузне, Аннівка, Тарасівка, у 1745 р. – Звонецьке. Всього ж на 1745 р. у Кодацькій паланці числилося 13 сіл, 29 висілків і 133 хутори, в яких числилося 1596 козацьких і 1624 селянських дворів.

На території Самарської паланки у 1740 р. виникають поселення Байбаківка, Гупалівка і Колпаківка, у 1745 р. – Кільчень (Голубівка), у 1746 р. – Курилівка; а всього на 1745 р. тут числилося 12 великих поселень, з яких найдавнішими були Новоселиця (нині Новомосковськ) і Богородичне).

Інші території Вольностей заселялися повільніше.

Розгортається урядова колонізація. З 1753 р. на території між Синюхою, верхів'ями Інгулу і Дніпром поселяють вихідців з Балкан і утворюють так звану Нову Сербію. Напередодні утворення Нової Сербії на цій території тут проживало понад 12 тис. осілого населення, але за розпорядженням уряду осілі тут раніше козаки і посполиті були примусово виселені; вони здебільшого заснували нові поселення на південь Новосербії, у межіріччі Дніпра і Південного Бугу, де був створений так званий Новослобідський козацький полк.

У 50–60-ті роки українське населення розселяється ще південніше – на території так званої “Ханської України” (Очаківської області) в межіріччі Південного Бугу й Дністра, а також у межіріччі Дністра й Дунаю.

Зростало населення і Слов'яносербії, розміщеної між Сіверським Дінцем, Бахмутом і Луганню. У 1763 р. населення Слов'яносербії становило 10 076 осіб чоловічої статі, з яких іноземці складали лише 3992 особи. Переважну більшість населення Слов'яносербії складали українці. Тут були також молдавани, серби, росіяни, татари, турки, калмики та ін. – представники 30 етносів.

В середині XVIII ст. нові поселення виникають також на тих запорізьких землях, на які ще поширювалась влада Коша.

У другій половині XVIII ст. населення Запоріжжя, разом з січковим козацтвом, мешканцями зимівників і слобід, жінками і дітьми, становило біля 200 тис. чол.

Нова Січ

Остання Запорізька Січ була заснована у 1734 р. запорожцями, які повернулися під владу Росії з Олешківської Січі.

Вона була розташована на річці *Підпільній* (в районі нинішнього села Покровське Нікопольського району Дніпропетровської області), в семи кілометрах від Старої, тобто Чортомлицької, Січі. Вона була споруджена у так званому *Красному Куті*, між правим берегом гілки Підпільної і лівим берегом річки Базавлука. У цьому місці гілка Підпільна робила луку (дугоподібний вигин), навпроти так званих Великих плавнів, по яких з півдня до Січі текла гілка Стара Сисина, а зі сходу, від місця колишньої Чортомлицької Січі, несла свої води гілка Скарбна. Місце для неї було обрано дуже вдало. Вона містилася в низькій заглибині, захищеній з усіх боків плавнями й численними протоками. Здалеку її прикривав суцільний густий ліс, в якому легко було заблукати. Під прикриттям плавнів запорожці могли бути цілком безпечними від своїх ворогів.

Тут було зведено фортецю з земляним валом, баштами і ровом з водою. Січ поділялася на три частини – кіш внутрішній, кіш зовнішній і цитадель. *Внутрішній Кіш* звався замком чи фортецею, мав форму правильного кола діаметром 71 м. У самому центрі був рівний майдан, на якому збиралась військова рада. На цьому центральному майдані за традицією було зведено церкву святої Покрови. На певній відстані від церкви стояла висока дзвіниця з двоярусним дахом і чотирма вікнами для гармат, з яких можна було відстрілювались від ворога або салютувати у найбільші свята. Поруч було вкопано стовпа, біля якого карали винних. Навколо майдану підковою розташовувалось 38 куренів і з десяток інших адміністративно-господарських будівель. Серед них – пушкарня з великим підвалом, де зберігалися гармати, рушниці і бойова амуніція, в мирний час вона слугувала в'язницею. Далі стояла хата для духовенства й окреме приміщення для кошового, над яким під час перебування кошового в Січі завжди майорів білий прапор. *Зовнішній Кіш* відділявся від внутрішнього особливим валом, по самій середині якого було зроблено

широкі ворота з високою вежею з дикого каменю, оснащеною гарматами. Січ мала своє передмістя, так звану *Гасан-башу* – торговельний центр, який відігравав помітну роль в економічному житті не тільки Вольностей, але був одним з найбільших торговельних центрів Північного Причорномор'я. Поруч розташовувався так званий *Новосіченський ретраншемент*, де квартирувала російська військова залога, яка мала стежити за подіями в Січі і регулярно подавати про це інформацію до Петербурга.

Нова Січ проіснувала до 1775 року, коли була знищена за наказом Катерини II військами генерала Текелія.

Після знищення Запорозьких Вольностей на місці Нової Січі виникло село Покровське.

Межі Запорозьких Вольностей в період Нової Січі

Межі Вольностей запорізьких козаків у різний час і за різних обставин постійно змінювалися. Причому, лише в межовому записі 22 жовтня 1705 року між Росією і Туреччиною ми вперше зустрічаємося з точним і більш-менш детальним визначенням границь володінь запорізьких козаків.

За цим документом південно-західна границя іде спочатку рікою Південним Бугом, трохи нижче річки Ташлик повертає на схід і, пересікаючи річки Мертві Води, Єланець, Інгул, Висунь і Інгулець, направляє до гирла ріки Кам'янки; а південно-східна границя – від гирла річки Кам'янки по Дніпру до того місця, де в нього вперше впадає ріка Конка, потім проти течії Конки, над верхів'ями річок Бердинки, Середньої Берди, Крайньої Берди, а потім по Берді до її гирла в Азовське море.

Ці межі уточнюються в Прутському договорі 1711 року між Росією і Туреччиною.

Вони мали такий вигляд: від Азовського моря на північ до половини течії ріки Орелі, звідти до гирла Орелі, потім пересікає Дніпро і понад правим берегом вгору до містечка Крилова, потім по верхів'ях рік Ірклія, Інгульця, Інгула до верхів'їв річки Висі і далі по ріці Синюсі до її впадіння в Південний Буг.

З 1743 року починається наступ царизму на запорізькі Вольності, внаслідок чого відбувається зменшення їх території. З 1751 року границі Вольностей запорізьких козаків також значно скоротилися внаслідок виділення певної їх частини під поселення прибулих в Росію сербів та румунів та утворення так званих Нової Сербії та Слов'яносербії.

У 1766 році з правого боку Дніпра межі запорізьких Вольностей визначались так: від Південного Бугу до гирла ріки Самоткані, потім по Дніпру до гирла ріки Кам'янки і далі через річки Інгулець, Висунь, Інгул, Громоклію, Єланець, Солону, Мертвовод, Гарбузинку, Ташлик до Бугу. З лівого боку Дніпра границя йшла від гирла ріки Конки вгору по Дніпру до гирла Самари, потім Самарою до ріки Конки і далі Конкою до її впадіння у Дніпро.

В 1774 році після миру Росії з Туреччиною в Кючук-Кайнарджі володіння запорізьких козаків по лівому березі Дніпра збільшилися на велику ділянку землі навпроти колишньої турецької фортеці Кінбурн, а на правому березі Дніпра на той трикутник землі, що лежить між гирлами рік Кам'янки, Південного Бугу і рікою Ташлик.

Взагалі запорізькі козаки часто виходили за межі своїх Вольностей, вважаючи границі своїх володінь значно ширшими за вказані в трактатах і постановах.

В цілому землі Війська Запорізького займали велику площу степової України – близько 80 555 тис. км², що більше території сучасної Молдови. На цих теренах зараз знаходиться майже вся Дніпропетровська область (за винятком Царичанського району, де раніше була сотня Полтавського полку Гетьманщини), значна частина Запорізької, Кіровоградської, Миколаївської, Херсонської, Донецької і Луганської областей. Ці землі на

півночі по лівому берегу Дніпра та по р. Орелі межували зі Слобожанщиною та Гетьманщиною, на сході по верхів'ях річок Самари та Вовчої – зі Слобожанщиною, а по Кальміусу – з землями Війська Донського, на півдні по Берді і Кінських Водах – з кочів'ями ногайських татар, по правому берегу Дніпра на півночі по річці Омельнику межували з Новосербією, на заході по Сухому Ташлику і Синюсі – з Польщею, а на південному заході і півдні – по Бугу і степами між устям Ташлика та по Інгульцю – з татарськими кочів'ями.

Населення Запорозьких Вольностей

В рік зруйнування Запоріжжя на його території існувало понад 150 сіл. Про кількість населення на запорізьких землях нам дає уявлення реєстр козаків, які в 1762 р. присягали новій цариці Катерині II. Січових козаків в момент присяги перебувало в Січі 13 427 чоловік, а з тими, що в цей момент перебували "по паланках", все запорізьке товариство нараховувало 17 969 чол. Крім того, присягнуло 2312 жонатих козаків, які жили по своїх зимівниках і слободах.

Напередодні ліквідації Січі на її землях проживало понад 200 тисяч чоловік обох статей. Порівнявши цю кількість з кількістю січового козацтва, можна зрозуміти, що в період Нової Січі більшість населення Запоріжжя становило вже не козацьке воїнство, а так зване *поспольство* – селяни, ремісники, промисловці, наймити, – які не належали до козацьких куренів.

Розвиток господарства

Протягом останніх 40 років існування запорізького козацтва на Запоріжжі відбулася помітна еволюція в господарських відносинах. Цей край з "Дикого поля" швидко перетворювався в регіон осілої хліборобської культури з вільним селянським населенням.

В період Нової Січі швидко зростала кількість сіл і зимівників. Зимівники засновувала переважно старшина, але відомо багато таких господарств, що належали рядовим козакам. Січові старшини інколи мали по кілька зимівників. Це були досить заможні фермерські господарства. Все більша частина козаків, оженившись, селилась на хуторах і в слободах, де зосередилась на веденні господарства. Наростав притік на Запоріжжя селян (*посполитих*), які, осідаючи в слободах, ставали підданими Війська Запорозького, сплачували податки і виконували повинності, проте зберігали повну свободу. Поширенням явищем стає застосування найманої робочої сили. На більшості козацьких зимівників кількість наймитів становила 2–5 чоловік, на великих зимівниках – до 19, а на окремих зимівниках їх налічувалося понад 40.

Активне господарське освоєння степів дозволило Кошу відмовитись від закупівлі хліба, а згодом навіть продавати свій хліб за кордон. Завдяки розвитку землеробства Запоріжжя позбувалося економічної залежності від центральної влади. Це не могло не турбувати російський уряд, який втрачав контроль над Вольностями і прагнув будь що утримати Запоріжжя в залежному становищі.

Все гостріше відчувається різниця між козаками. Окремі козаки вже володіли значними багатствами. Особливо багато заможних людей було серед старшини. Наприклад, останній кошовий Петро Калнишевський збудував своїм коштом чотири церкви; з опису його майна, конфіскованого після його заарештування, виявилось, що Калнишевський мав готівкою 50 тис. крб. і кілька сот червінців, крім того, 639 коней, понад 1 тис. голів рогатої худоби і 14 тис. овець та кіз. Військовий писар Глоба мав близько 30 тис. крб. грошей, 889 голів рогатої худоби і більше 12 тис. овець і кіз. Та й інша старшина і навіть рядові козаки володіли великою кількістю коней, худоби, зброї, одягу й усякого рухомого майна, запасами збіжжя.

Значно повільніше розвивалася промисловість, але й вона виявляла ознаки пожвавлення. Головними центрами ремесел були Січ та міста-паланки. У козака Дерев'янківського куреня Лазаря Глоби було 3 водяних млини і сукновальня. З виробленого тут сукна 15 кравців Глобиної артілі у Новому Кодяку шили одяг на продаж.

Курінний устрій

Запорізька козацька громада поділялася на курені. Їх число у період Нової Січі становило 38.

Курінь був основною адміністративно-господарською та військово-організаційною одиницею Запорізької Січі. Він організовував відбування козаками гарнізонної та сторожової служби. У відповідності з наказами курінь по чергово направляв козаків на службу. Курінними отаманами розв'язувалась переважна більшість суперечок, які виникали між козаками. Курінь брав засуджених козаків на поруки, компенсував заподіяну ними шкоду.

Важливою була роль куренів і в господарському житті Запорізької Січі. На щорічному розподілі угідь Війська Запорозького вони представляли своїх козаків. У власності куренів знаходилися рибальські промисли, землі для полювання, толоки для випасання худоби, комори, шинки, господарські будівлі, лавки та будки на січовому базарі, човни тощо. Крім того, курені отримували належну козакам частку грошового і хлібного жалування, податків та інших прибутків Коша. Козаки одного куреня, перебуваючи на Січі, спільно харчувалися та жили, а в курінних скарбничках зберігали своє майно.

Значення куреня в житті запорізьких козаків і їх пошана до нього були такими великими, що колишній кошовий міг не згадати про старшинську посаду, яку займав у минулому, але обов'язково вказував на свою приналежність до певного куреня. Авторитет курінного отамана важив дуже багато.

Паланки

Запорозькі Вольності поділялися на паланки – адміністративно-територіальні одиниці. До 1768 року їх було 5 – Бугогардівська, Перевізьська, Кодацька, Самарська й Кальміуська. З 1768 р. додалося ще дві – Орільська і Протовчанська. В документах згадуються ще й Прогноїнська та Барвіностинківська.

“Паланка” в буквальному перекладі з турецької мови означає невеличку фортецю, в якій розміщувався нечисельний гарнізон. На Запоріжжі паланкові містечка – центри паланок теж називалися паланками. Таке містечко являло собою садибу з різними будівлями, яка обгороджувалася палісадом. Тут розміщувалась адміністрація даної паланки і невеликий військовий загін.

На чолі кожної паланки стояв паланковий полковник, який обирався на козацькій раді і затверджувався Кошем. Кожна паланка мала свою печатку. Паланкова адміністрація здійснювала повний контроль над певною територією.

Адміністрація кожної паланки мала свою особливу печатку, на якій були відображені паланкові герби. На паланкових гербах зображені степові тварини та птахи (лев, кінь, сарна, олень, орел), зброя (шабля, спис, стріла), космічні символи (сонце, місяць, зірки).

Паланки, в свою чергу, поділялися на *отаманства*, кожне з яких об'єднувало по кілька поселень. Отаманствами управляла обирана місцевою громадою старшина, яка відповідала за порядок, збирала податки і вела зносини як з керівництвом паланки, так і безпосередньо з Кошем.

Напередодні ліквідації Запорізької Січі всього паланок було вісім, причому, три з них розташовувались на правому боці Дніпра, а п'ять – на лівому.

Бугогардівська паланка займала степи між лівим берегом Південного Бугу і правим берегом Інгульця з одного боку та Дніпром з другого. Її площа становила 20 984 км². В її межах було 373 зимівника. Крім того, тут були села: Соколи, Вербове, Балацьке, Мигія, Корабельне, Громоклія та інші. Центром паланки був Гард. Від інших паланок Бугогардівська паланка відрізнялася своєю чітко вираженою господарською спеціалізацією: тут

переважали рибальство та мисливство. Тут знаходились кращі рибні заводи запорожців. Тутешні землі були не дуже родючими, й мешканці обробляли її в мізерній кількості.

Ингульська, чи Превізька, паланка була розташована між Дніпром і Інгульцем. Її площа дорівнювала 9 781 км². Нині ця територія належить до Херсонської області. Центром паланки було або село Перевізка, біля правого берега Дніпра, на дві версти вище гирла Інгульця, або село Кам'янка при впадінні р. Кам'янки в Дніпро, де була Кам'янська Січ. Окрім того, тут були ще й такі села: Білі Криниці, Давидів Брід, Блакитне, Осокорівка, Тернівка, Ракова та інші. Щільність населення у паланці була не дуже високою. Землеробство було слабо розвинене. Разом із Бугогардівською та Кальміуською паланками Перевізька паланка була найважливішим центром рибальства. На її території існувало кілька рибних заводів. Іншим джерелом прибутків жителів паланки було збирання *мостового* (платні з проїжджих купців торговців, чумаків за перевіз через Інгул та інші ріки).

Кодацька паланка простягалася широкою смугою уздовж правого берега Дніпра від Мишуриноного Рогу до самої Січі. Зі сходу вона обмежувалася Дніпром, з півдня – р. Базавлуком і верхів'ям Інгульця, з півночі – р. Тясмином, а на заході вона виходила до верхів'їв рік Домоткані, Самоткані і Саксагані. Вона мала досить значну територію площею 12 092 км². Центром її було місто Новий Кодак. Новий Кодак мав потужні фортифікаційні укріплення та власну канцелярію з сильним гарнізоном; крім того, тут мешкали 673 сімейства "посполитих козаків". Новий Кодак був значним торговим центром, де відбувалися ярмарки. Крім того, в Кодаській паланці були села Старий Кодак, Половиця, Микитине, Кічкас, Біленьке, Тарасівка, Медовець, Кемликівка, Набоківка, Тарамське, Карнаухівка, Тритузне, Романкове, Бородаївка, Мишурин Ріг, Комісарівка, Лихівка, Томаківка. Тут також нараховувалося понад 800 зимівників. Це була одна з найбільш залюднених і економічно розвинених частин Запоріжжя. З 1750 р., після заснування Нової Сербії і Новослобідського козачого поселення, територія Кодаської паланки значно скоротилася.

Самарська паланка лежала по обидва боки ріки Самари. Центром її було місто Самарь або Новоселиця (тепер м. Новомосковськ). Крім того, в ній були села: Чаплі, Піщана Самарь, Переметівка, Кам'янка, Сокольський редут, Бригадирівка, Ревівка, Бардаківка, Адамівка, Пишнівка, Військове, Чернече та ін. Також тут нараховували 1158 зимівників.

Орільська паланка була розташована в північній частині лівобережних володінь Війська між верхів'ями річок Оріль і Самара, на територіях нинішніх Новомосковського і Павлоградського районів Дніпропетровської області. Її центром було селище Козирщина. Крім того, в ній були села: Чаплинська Кам'янка, Гупалівка, Прядівка, Калантаївка, Пушкарівка й Байбаківка і понад 200 зимівників. Це була одна з найосвоєніших і найзаселеніших територій Запорозьких Вольностей.

Протовчанська паланка розташовувалася по річках Протовчі й Орелі і мала територію близько 4000 км². Свій центр вона мала в селі Личкові. Крім того, у ній були села: Перещепине, Котівка,

Чернеччина, Петриківка, Китай-город, Могилів, Кільчень, Курилівка, Плеса, Чорноухівка, Василькове, Грузинівка, Полковничка, Судіївка, Сердюківка, Шугліївка, Климівка, Семенчинівка, Балабанівка, Горбулівка, Половнищине, Проданівка, Галушківка, Одарівка, Цеглувата, Сирківка, Лебединці. Тут також нараховувалося біля 1100 зимівників.

Кальміуська паланка знаходилася між річками між Вовчою, Кальміусом та Азовським морем. З 1754 р. центром паланки стає фортеця Кальміус, збудована на місці городища Домахи біля самого гирла річки при її впадінні в Азовське море. У ній було відомо два села – Ясинувате й Макарове та понад 60 зимівників. Кальміуська паланка здійснювала захист запорізьких промисловців, які ходили по сіль на Бердянське озеро і провадили риболовство на косах Азовського моря та тутешніх річках, від донських козаків та ногайців, з якими весь час конфліктували запорожці за угіддя. Земля тут вважалася найгіршою з усіх земель Запорозьких Вольностей, а тому майже не оброблялася. З ліквідацією у 1775 р. Запорізької Січі Кальміуську паланку було перетворено у Кальміуський повіт Азовської губернії. Фортеця Кальміус стала зватися містом Павловськом, а з 1780 р. – Маріуполем. У 1784 р. Кальміуський повіт перейменовано у Маріупольський. Частина земель розформованої Кодацької паланки входила також до складу Олександрівського та Бахмутського повітів.

Прогноїнська паланка розташовувалася на лівому березі Дніпровського лиману, на 35 верст вище кінця Кінбурнської коси. Центром її був Прогноїнськ (тепер с. Геройське Голопристанського району Херсонської області). Тут стояв передовий запорізький пост, що спостерігав за рухом татар у Криму й турків в Очакові й охороняв усіх посланців, солепромисловців, купців, які їхали через південну окраїну Запорозьких Вольностей в Очаків, Прогній та Крим. Озера Прогноїнської паланки запорожці вважали своєю власністю й вивозили з них багато солі в Україну й Польщу.

Церковний устрій

У 60–70-х роках XVIII ст. на Запоріжжі налічувалося, за неповними даними, 44 церкви, 13 каплиць, 2 скити й одна молільна ікона в 53 селах і урочищах.

Близько 1760 р. на Запоріжжі було утворене так зване *Старокодацьке духовне намісницьке правління* – церковна установа, створена з метою посередництва між київським митрополитом і Кошем. Розташовувалось воно у м. Самарчику. До компетенції правління входила участь у процедурі заснування церков; подання митрополиту відомостей про аколитів; контроль за виконанням запорозьким духовенством розпоряджень митрополитів та Синоду; інформування митрополита про стан церков і духовенства на Запоріжжі; участь у розв'язанні суперечок між запорізьким козацтвом і духовенством. На практиці Старокодацьке правління в більшій мірі залежало від запорожців, ніж від київського митрополита. Це зумовлювалось матеріальною залежністю правління від подаянь козаків; виконанням Кошем функції нагляду за покірністю підлеглих старокодацькому наміснику. Крім того, головним священиком правління, “хрестовим намісником” був Григорій Іванович Порожня – колишній запорізький старшина. Старокодацьке правління було скасоване в січні 1777 р.

Троїцький собор у Новомосковську

У місті Самарі, що звалось ще Новою Самарою, Новоселицею, а пізніше стало Новомосковськом, перша церква була збудована після 1734 р. Згодом тут облаштувалося запорізьке Старокодацьке духовне намісницьке правління. Стара церква на той час уже була "ветха", тому у 1773 р. було вирішено збудувати нову.

Для будівництва нової церкви у м. Самарі запросили майстра Якима Погребняка, родом із села Водолагів Харківської губернії. Наглядали за будівництвом відставний запорізький суддя Антон Головатий і кошовий отаман Іван Чепіга.

Усю церкву, крім кам'яного фундаменту, будували з дубового й соснового дерева, доставленого з сусіднього Самарського лісу, складеного за допомогою тиблів, тобто дерев'яних кілків між колодами, і замків, тобто особливим чином вирізаних зчеплень на кінцях колод. Висотою він був у 31 сажень¹, перерізом у 58 саженив.

Храм, крім бокових іконостасів, було завершено 1778 року, і в тому ж році, 13 травня, освячено. 30 серпня 1780 р. були освячені й бокові престоли храму.

Храм вийшов таким красивим і розкішним, що вважався дивом на все Запоріжжя. Хоч архітектура його проста: в нього немає ні колон, ні зовнішніх прикрас. Він був обшитий шалівкою, пофарбованою білим кольором. Купол був пофарбований зеленою фарбою. Стіни зсередини і склепіння були розписані картинами релігійного змісту. Високий, до склепіння, іконостас був прикрашений чудовим різьбленням і живописом, з додатком срібних позолочених шат і витонченої інкрустації.

Згодом біля собору окремо була збудована дзвіниця з дзвонами, найбільший з яких важив 262 пуди й 24 фунти.

Взаємини з татарами

В період Нової Січі суттєво змінювався характер взаємин запорізького козацтва з його сусідами татарами і ногайцями. У XVIII ст. ногайці вже перейшли до напівосілого способу життя, і їх зіткнення з християнськими народами перейшли в площину звичайних сусідських конфліктів.

В періоди, коли Росія і Туреччина не затівали воєн, запорожці демонстрували вміння знаходити спільну мову з татарами навіть у найдраматичніших питаннях. Поступово вироблялись механізми саморегуляції прикордонних взаємин, впроваджувались взаємоприйнятні форми мирного співіснування. Для розв'язання прикордонних конфліктів у Крим посилалися запорізькі делегати, щоб співставити розміри взаємних претензій і компенсувати суму-різницю.

Російський уряд поспішив поставити козацько-татарську дипломатію під свій постійний контроль і втиснув їх у форму *Комісій щодо розв'язання взаємних претензій козаків з татарами*. Комісії 1749, 1752, 1753-1754, 1760, 1763, 1764-1765, 1768 років заповнили всю історію запорізької дипломатії між двома російсько-турецькими війнами (1735-1739 і 1768-1774 років).

Беручи участь у розгляді взаємних запорізько-татарських претензій, російський уряд не стільки прагнув захистити своїх підданих від образ і утисків, скільки добивався власних зовнішньополітичних цілей. Робота комісій регулювалась указами Сената чи Колегії іноземних справ. Безпосереднє керівництво здійснювала канцелярія київського генерал-губернатора. Кошу Запорізькому у роботі комісій відводилась другорядна роль – складання реєстрів козацьких претензій, розшук звинувачуваних і награваного, подання в комісію доказів і свідків. Реальним результатом діяльності комісій був всього-навсього обмін реєстрами скарг.

Академіки на Січі

У XVIII ст. Запоріжжя інтенсивно вросло в структури європейської цивілізації. Запорізький Кіш вів справжню повномасштабну дипломатію з монаршими дворами кількох

¹ 1 сажень = 2,1336 м.

великих країн. Запорізьке козацьке військо брало участь у повномасштабних воєнних діях у складі російської армії в ході російсько-турецьких воєн 1735–1739 та 1768–1774 рр. Швидко зростали обсяги міжнародної, в тому числі транзитної, торгівлі. Частими гостями тут були дипломати, вище духовенство, офіцери, представники крупного купецького капіталу. Врешті Запоріжжя попало також в поле зору вчених, яких приваблювали простори незайманої природи, колоритні постаті запорожців, незбагненна життєва сила козацької організації, самобутність козацьких звичаїв і законів, специфіка місцевого побуту.

Цінні відомості про козацьке Запоріжжя зібрав Олександр Іванович *Рігельман* (1720–1787) – військовий інженер, топограф, генерал-майор російської армії. У 1741–1743 рр. він жив на Запоріжжі, виконуючи роботу по розмежуванню земель з Туреччиною і Кримом. Вийшовши у відставку, написав працю з історії українського козацтва “Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще”. Він знаходився на ідеологічних позиціях царизму, запорожців вважав розбійницькою ватагою, що мандрувала з місця на місце, а скасування запорізького козацтва і зруйнування Січі вважав давно назрілим і справедливим заходом. Однак завдяки фаховому досвіду військового інженера він склав змістовні описи краю.

У 1770 р. на Січі побував Христофор *Ейлер* – син відомого математика Леонарда Ейлера, генерал-майор російської армії, астроном, метеоролог і картограф. Академічна астрономічно-геодезична експедиція, якою він керував, пройшла маршрутом Кременчук – фортеця св. Єлисавети – Нова Січ – Нові Кодаки – Самара – Переволочна – Кременчук – Київ – Борзна – Батурин – Глухів. Для визначення географічних координат Січі Х.Ейлер з 2 липня по 4 серпня 1770 р. провадив астрономічні спостереження. Запорожці на знак поваги до вченого прийняли його в число почесних товаришів Куцівського куреня Запорозької Січі.

Незабаром після зруйнування Січі, у 1781–1782 рр. на Запоріжжі побував академік Петербурзької академії наук, природознавець Василь Федорович *Зуєв*. Він досліджував Північне Причорномор'я (територію між Бугом та Дніпром), яку Росія захопила після російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Згодом він видав книгу “Путешественные записки от Санкт-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 г. ”, в якій описав запорізький край. Йому також належить цікавий твір про рибальство та інші промисли на Запорожжі – “О бывших промыслах запорожских казаков, а наипаче о рыбном”.

Посилення наступу царизму на Запорозькі Вольності

Приймаючи рішення щодо розгортання військ і спорудження укріплених пунктів, уряд фактично не брав до уваги численні зимівники й слободи запорожців, що знаходилися на цій території. З різних приводів (частіш за все під виглядом боротьби з гайдамаками) уряд збільшував контингент своїх військових частин на Запоріжжі.

У 50-60-ті роки XVIII ст. царський уряд і його місцева адміністрація розгорнули наступ на права і повноваження січового товариства. Запорожцям було заборонено приймати у себе в Січі іноземні торгові судна, оскільки російські купці, утворивши в 1746 р. торговельну компанію в Таганрозі, відкупили у уряду чорноморську торгівлю. Ця заборона була знята лиш у 1760 р. У 1753 р. були встановлені російські митниці на Переволочній, у Кременчуці, Царичанці, Бахмуті й Ізюмі. Через великі митні побори привіз хліба і інших необхідних товарів на Запоріжжя призупинився. І тільки коли стало відчуватися припинення продовольчих поставок у Новосербію і Слов'яносербію, уряд був змушений скасувати мито на товари, які йшли на Запоріжжя.

Поступово царські власті прибрали до своїх рук прибуткові Прогної з соляними озерами і перевози на водних шляхах до Чорного моря, які до цього належали Січі. Спочатку їх віддали під контроль своїх офіцерів, а потім почали забирати у Коша всі надходження від перевозів.

Уряд на свій розсуд, не рахуючись з інтересами Коша, здійснював колонізацію запорізьких земель. Ще у 1741 р. почалося вилучення земель із Запорозьких Вольностей – сім сіл по ріках Тясмину і Дніпру, населені втікачами з Росії і України, були причислені до малоросійських полків.

У 1746 р. частина запорізьких володінь була передана Війську Донському.

У 40–60-ті роки уряд розпочинає заселення північних і північно-східних частин Запоріжжя іррегулярними військами; виникає смуга військових поселень по ріках Тясмину, Синюсі, Орелі.

Боротьба запорізького козацтва за свої вольності

Запорожців дуже бентежило спорудження поблизу Січі московських фортець.

Часто за негласним розпорядженням Коша, а іноді й після відкритих рішень січової ради, заселялися зимівниками спірні кордони; військові команди і окремі запорожці вступали в сутички з гарнізонами фортець, руйнували будівлі, умикали худобу. Ця боротьба досягла апогею в останнє десятиліття існування Січі.

Керував цією боротьбою кошовий отаман Петро Калнишевський. Він не тільки відстоював кордони Запоріжжя, але й організовував швидке заселення його просторів, сприяв переселенню селян з Лівобережної і Правобережної України та Слобожанщини. Звільняючи бранців з турецько-татарської неволі, запорожці також допомагали їм оселитись і облаштуватися на Запорозьких Вольностях. Мало місце і переманювання запорожцями до себе новопоселенців із військових поселень.

Запорожці не тільки бралися за зброю, а й намагались врегульовувати спори мирним шляхом, політичними засобами. Багато разів кошова адміністрація зверталась до царських властей зі скаргами і протестами. Писало козацтво і гетьману, і малоросійському генерал-губернатору, військовому командуванню, безпосередньо звертались до імператриць Єлизавети Петрівни і Катерини II. Депутати від Запоріжжя, які щорічно їздили в столицю за жалуванням, щоразу під час аудієнцій скаржились на захоплення своїх земель. Найповніше свої претензії запорожці висловили в наказі депутатам, обраним до Комісії по складанню нового Уложення 1767 р.

Зруйнування Січі

Для атакування Січі були використані війська, що поверталися з російсько-турецької війни: 8 полків регулярної кавалерії, 20 гусарських і 17 пікінерських ескадронів, 10 піхотних регулярних і 13 донських козацьких полків – загальною чисельністю 100 тис. чол., із значною артилерією. Керував операцією генерал-поручик Петро Текелій, виходець з сербського дворянського роду, колишній австрійський офіцер, типовий ландскнехт.

4(15) червня 1775 р. царські війська зайняли все Запоріжжя, раптово оточили Січ, де стояв тільки невеликий гарнізон, і зажадали капітуляції. Після бурхливої військової ради козаки вирішили скласти зброю.

Більша частина козаків на той час розійшлася по домівках або подалася на промисли.

Наступного дня за наказом Текелія з Січі було вивезено боєприпаси, артилерію, скарб, клейноди, архів. Всі будівлі в Січі, крім укріплень, зруйнували.

29 червня (10 липня) 1775 р. вийшов сенатський указ, який проголошував повне знищення козацького устрою. Запорожцям пропонувалося записатися до селянського та міщанського станів. Ряд старшин було репресовано. Кошовий отаман Петро Калнишевський потрапив на Соловки, де провів 25 років у в'язниці. Військовий писар Іван Глоба був засланий до Тобольського монастиря. Під суд з конфіскацією майна потрапили Степан Лелека, Архип Паролих, Іван Кулик, полковник Мусій Чорний, старшини Андрій Порохня, Степан Гелех, Іван Гараджа, курінні отамани Осип Паралич, Мусій Гловко, пушкар Смола, писар Жидківський, колишній сільський полковник Сава Циподрига.

Роздача запорізьких земель після зруйнування Запорізької Січі

Після ліквідації Січі уряд розпочав масові роздачі земель приватним особам.

Взагалі протягом 1776–1782 рр. на землях, які на початку XIX ст. увійшли до складу Катеринославської губернії та Херсонського повіту Херсонської губернії, виникло 569 нових поселень, у тому числі 488 на землях запорожців.

Умовою успіху нових хазяїв краю було успішне проведення колонізаційної урядової програми. Отримання жаданих чинів і нагород, закріплення великих земельних ділянок у приватну власність залежали перш за все від здатності особи заснувати поселення, наповнити їх людьми, забезпечити активну господарську діяльність. Оскільки єдиним надійним джерелом успіху була діяльність старожитного населення, то всі звернулися до його енергії, заходилися лихоманково перелицьовувати стару запорізьку спадщину. Нові колонізатори прагнули козацькі слободи і зимівники переводити в категорію військових поселень і державних сіл. Здебільшого це робилося в такий спосіб: при огляді запорізьких поселень представниками губернської адміністрації переписувалося все наявне в них населення, приблизна кількість землі, – і поселення оголошувалося державною чи військовою слободою. Нерідко власник запорізького зимівника оголошувався осадчим новооб'явленого поселення. Свою назву таке поселення часто отримувало від імені осадчого. Наприклад, після відвідин у 1775 р. губернатором Азовської губернії запорізьких зимівників Олексія Петренка, Андрія Сологуба, Олександра Шпака на р. Вовчий, вони були записані як державні слободи під назвами Олексіївка, Андріївка та Олександрівка.

На запорізьких землях, які дісталися дворянам, офіцерам і козацькій старшині, також засновувалися нові слободи, які заселялися як запорожцями, які здавна тут жили, а також новими переселенцями, які прибували з різних регіонів України, а зрідка й переведеними сюди кріпосними селянами з центральних губерній Росії.

Документи

УСНА ОПОВІДЬ КОЛИШНЬОГО ЗАПОРОЖЦЯ, ЖИТЕЛЯ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ТА ПОВІТУ, СЕЛА МИХАЙЛІВКИ, МИКИТИ ЛЕОНТІЙОВИЧА КОРЖА

Текст подано за виданням: Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Одесса, 1842. – 95с. Переклад з російської Т. С. Завгородньої, 1996.

ХІ

ПРО СТАРОДАВНІ ЗАПОРОЗЬКІ ПОСЕЛЕННЯ, ЯКІ БУЛИ ЩЕ ДО АТАКУВАННЯ СІЧІ

Розпочнемо щонайперше від Старих Кодаків угору по Дніпру.

Перше поселення - Старі Кодак мало свій титул ще до прибуття в цей край древніх запорожців, яких називали козарами. Цей Кодак (Прим. Старі Кодак, як і Нові, стояли на тому ж березі Дніпра на відстані один від одного верст близько десяти. Між ними розташований нинішній Катеринослав. У Старих Кодаках сліди описуваної земляної фортеці і тепер ще видно. Тут показують один немалий камінь, на якому нібито бесідував Петро Великий) був містом і перебував під Польською державою, у ньому була влаштована відома прибережна фортеця, обведена глибоким ровом та високим земляним валом з підземними воротами. На цих місцях і досі ще є залишки руїн та колишніх каналів. У цій фортеці жив колись польський князьок, начебто комендант, й командував цією ділянкою землі, населеною поляками, починаючи від нинішнього польського кордону, по Дніпру, до кордону турецького, що межує з великим лиманом, де нині Херсон і Миколаїв. Весь цей простір був польським: привабливий шмат і вигідний закуток. Козари, за переказами, вийшовши з-за Києва під проводом головного тодішнього полководця кошового Германа з великою силою народу й осівши по той бік Дніпра з північно-східного боку, стали князьку польському дуже близькими сусідами. Тут бо кошовий Герман, бачачи, що для нього і

команди це місце для постійного проживання затісне, та маючи на оці інші наміри й майбутні припущення, за звичним і вдалим своїм хизуванням розподілив свою команду на три частини: одну розмістив по сусідству у згаданого князька, другу оселив над Доном, а третю — із добірних хоробрих козарів, до якої одібрав близько 15 тисяч війська, взяв із собою і пішов прямо до Сибіру і всю ту дику країну не за такий уже й тривалий час у різний спосіб та завдяки вдалим випадкам підкорив і приєднав до держави російських самодержців. А потім уже з першої частини козарів, які оселилися біля Дніпрових порогів і здобули від них свою назву (як обмовилися вище), взяли початок і всі славнозвісні запорожці

Примножуючись, вони до певного часу довго тіснилися на своїй ділянці землі, даній їм од Германа. Невдовзі польський король, який спершу жив із запорожцями в дружбі, на їхнє прохання подарував їм всю область кодацького князька й розпорядився указом, аби поляки переселилися в інше місце, а запорожцям в їх крайній потребі поступилися б своєю шляхетською дідижною. Але польський старшина, який був тоді з князьком у Кодаках, наказ, що надійшов від короля, затаїв і не схотів поступитися запорожцям своєю кровною і спадкоємною осідлістю. Запорожці ж своїм надокучанням королю змусили його промовити чудне й мудроване слівце, або, точніше кажучи, обопільне і для обох сторін згубне, як побачили ми з перебігом часу щодо втрати Січі й усієї руйнації Запорожжя. Бо, як говориться у прислів'ї, шукаючи чуже, своє втратиш. Так ось слівце королівське, сказане запорожцям: «Полякайте їх добряче, якщо вони, тобто поляки, не хочуть добровільно поступитися вам своєю землею!» І як почали запорожці лякати поляків, то король вже був не радий своєму вимовленому слову. Замість колишньої дружби стали непримиренними ворогами. Сім літ запорожці поляків душили, драли, грабували й убивали, і доти їх тіснили, доки поляки цілковито поступилися їм місцем і були прогнані до самого колишнього кордону — по річку Случ. З цієї нагоди і місто Кодаки залишалося вже у за порозькому володінні, та й нині існує і славиться древністю своєї назви, збереженою завдяки запорожцям.

Друге поселення — Лоцманська Кам'янка, так названа від прізвиська козака-лоцмана, який сидів на тому місці зимівником і займався рибною ловлею, а також славився мистецтвом проведення суден повз кам'яні стрімчаки й пороги у Дніпрі.

Третє поселення — Половиця, про яку вже пояснювали.

Четверте поселення — Діївка. Від козака Дія з Нових Кодаків, який першим оселився на цьому місці, отримало свою назву.

П'яте поселення — Нові Кодаки. Містечко це — люба моя батьківщина,— говорить Корж,— існувало ще за польського володіння (про це йшлося при описі Старих Кодаків), а потім, коли їх захопили запорожці, вони від пожежі обернулися на попіл. До згоряння тут стараннями запорожців зведена церква — невелика, дерев'яна, вкрита соломою та очеретом. Після того, як церква, так і все це містечко заново були споруджені, його назвали Нові Кодаки. В ньому спорудили фортецю дивовижної й чудернацької архітектури запорозької, а саме: все місто було обведене звичайною глибокою канавою і гострими рогатками у дві лави, на сажень від канави. У цьому місті було три вежі дерев'яні, надзвичайно майстерно зроблені: перша — вниз по Дніпру, друга — вгору по Дніпру, а третя — на південь. Понад канавою навколо міста був влаштований земляний вал, хоча й звичайної величини й висоти, зате з чотирма розкатами по кутах міста, на яких встановили гармати; до того ж зверху цього валу поставили довкруг плетені лозові кошики, доверху насипані землею, схожі на маківки. Ці кошики внизу виплетені дуже вузько, не ширше аршина, а заввишки і ширина вгорі — косовий сажень, і ставили їх по валу один біля одного так щільно, щоб верхні краї кошиків сходилися до купи, а нижні — трималися на валу. Це коло або циркуль, що стояв на валу довкола міста, здалеку видавався вінцем з коронами. Ці кошики робилися для захисту від ворога: якщо він, приміром, підступить до міста і почне стріляти, цілячись прямо в бекетних вартових, які перебувають в охороні на валу, то кулі, ударившись об наповнений землею кошик, вже не могли аж ніяк зашкодити вартовим; вони

ж, сидючи або лежачи за кошиками (як у Бендерах за стінами), будучи цілісінькими, без перепон зі своїх мушкетів у щілини та віконця, що між кошиками внизу позоставалися, уражають ворога. Ця дивовижа, вигадана хитрими запорозькими козаками, була тоді чи не найпершою з-поміж усіх, як наших, так і ворожих фортець, спорудженою так майстерно. Саме о тій порі, коли фортеця будувалась, я (Корж) приїхав із Січі до Нових Кодаків по ділу і, побачивши, що люди роблять, власноручно виплів собі для пам'яті два кошики й, відвізши волами на місце, поставив як треба і насипав землею. Чудно й дивовижно, що на тому самому місці, де була така величезна розбудова ще не так давно, заледве сліди її видно.

Шосте поселення — Сухочавка, названа від прізвища козака Сухача, який мав на тому місці зимівник і був першим засновником цього поселення у пору Запорожжя.

Сьоме поселення — Тарамське. Назву отримало від того, що воно розкинулося понад самим Дніпром, біля берега, а ґрунт там кам'янистий, скелястий, шлях занудний, тряский і неспокійний для мандрівних людей — коли возом хтось їде, він безперестанку й сильно торохтить і стукотить, як прості люди кажуть, «тартотить», від чого й Тарамське названо.

Восьме поселення — Карнаухівка, назване від прізвища козака Карнауха, який колись сидів там зимівником зі скотарством і всією худобою. Дев'яте поселення — Тритузне, теж отримало назву від козака, який сидів там зимівником і прозивався Тритузним. Він був засновником цього поселення.

Десяте поселення — Кам'янське, назване від козака на прізвище Кам'янський, який мав там зимівник і був осадчим.

Одинадцятье поселення — Романкове, назву одержало від імені козака Романа, який мав у тому місці зимівник, займався скотарством і хліборобством, тоді як усі козаки, вже згадані осадчі, захоплювалися здебільшого рибною ловлею. Що ж до хороших і вигідних місцин та ставків, їх понад Дніпром угору і вниз скрізь чимало простиралося, і вони кишіли різноманітною рибною, не те, що нині.

Дванадцятье. Тепер перейдемо від південно-західної сторони до північно-східної і скажемо, які були старожитні поселення по той бік Дніпра, і перш за все від **Самари**. Це відоме поселення отримало свою назву від річки Самари. У давнину від славного Запорожжя воно славилося, а нині — завдяки потрібній назві та храмові святої Тройці, донині в ньому існуючому. Перша назва Самари походить від запорозького народу, який першим оселився понад річкою Самарою. Другу назву одержало після атаківання Січі, коли люди з Гетьманщини і з Росії почали приходити в цей край і знову оселятися по річці Самарі в достатній кількості, — тоді Самара перейменована на Новоселицю. А третю назву отримало після влаштування в ньому повіту колишньої Кременчуцької губернії, у пору перетворення Половиці в Новоросійськ, перед мандрівкою государині Катерини, як обмовилися вище, назване містом Новомосковськом. Біля містечка Самари у давнину був заснований запорозькими і монастир спільнотний, який і досі існує. У ньому тоді було близько 20 ченців, і переселилися вони туди із Січі, а висвячували їх і надавали звання ієромонахів та ієродияконів у Київській лаврі. Як і січові ченці, жили на милостиню удосталь. Церква була дерев'яна, ризницею та церковним начинням надзвичайно багата, храм був Святителя Миколи Чудотворця, від чого й монастир названо Самарським Миколаївським. Замість настоятелів у ньому завше попеременно були засновники із тих же ієромонахів. Народ запорозький особливо шанував і поважав ченців і приходив великими юрмами до монастиря як для поклоніння Миколі Чудотворцю, так і для науки душевної від слухання слова Божого, яке щоденно у церкві проповідується, надто у великі празники й річні пости, коли вони говіли й сповідалися за християнським обрядом, ченці приймали їх чинно й привітно, з особливим пустельно-служительським частуванням. Для таких прийомів і вітальниць, тобто гостинні будинки, влаштовувалися з усіма для прочан необхідними потребами. В таку ж бо особливу й вирішальну пору бували надзвичайні для монастиря прибутки та подання ченцям.

Тринадцяте поселення — від Самари вгору по Дніпру — Старожитня Кам'янка, навпроти Нових Кодаків, де жив перший її засновник Камінський, від якого вона й назву одержала.

Чотирнадцяте поселення — **Петриківка**. Названа так від прізвища козака Петрика. Він першим оселився там і займався у зимівнику звичайним своїм господарством.

П'ятнадцяте поселення — **Могиливі**, назване так від козака Могили, котрий сидів там зимівником і був першим засновником цього поселення. Звідси повернемося назад, однак не по Дніпру, а по річці Орелі, теж угору.

Шістнадцяте поселення — **Гупалівка**, отримало свою назву від козака Гупала, який був тут першим мешканцем і сидів зимівником.

Сімнадцяте поселення — **Перещепина**. Міститься на великому шляху, прикордонна місцина з нині Полтавською губернією й кінцеве поселення Катеринославської, як і в старовину між Гетьманщиною та запорозькими землями це було прикордонне урочище й ніби перещеплювало, тобто розділяло Гетьманщину й Запорозжя. На цьому місці оселився перший козак — засновник поселення — і за жартівливим запорозьким звичаєм був прозваний Перещепою, від якого й село Перещепина веде свою назву. Ось і всі стародавні запорозькі поселення, які були до атакування Січі. А в інших місцях по всіх запорозьких володіннях були тільки зимівники, хутори й курені козацькі, як у кочівників-ногайців. А пастухи взагалі без нічого блукали просторими Запорозькими степами, як-от: табунники, скотарі й чабани вели кочове життя по куренях, які називали кошами, як уже сказано вище при описі їхніх звичаїв. А про поселення та святі церкви у них майже думки не було або, ліпше сказати, вони про це поняття не мали по тій причині, що з усіх згаданих 17 поселень церкви були тільки в шести, окрім Січі й монастирів, а саме: в Старих Кодаків, Нових Кодаків, Самарі, Карнаухівці, Романковому та Могиливі; отож церков із монастирськими й Січовою було на всьому обширі Запорозького володіння лише дев'ять.

Каталог історико-археологічних пам'яток і пам'ятних місць козацької доби

(Запорізька, Дніпропетровська, Донецька, Кіровоградська, Херсонська області)

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ

Дніпропетровськ, облцентр

Укріплення проти татар збудував у 1562 р. Д. Вишневецький на Монастирському острові (Мицик, Плохій, Стороженко, 1990, с. 36). У' козацьку добу тут жили монахи. На Ігреньському півострові 16(>0 р. І. Сірко здобув блискучу перемогу над татарами, звільнив 20 тис. бранців (Кашенко, 1991, с. 168). Встановлений пам'ятний знак. 1688 р. на правому березі р. Самари за наказом із Москви заснована Пого-богородицька фортеця. Зимівник на березі р. Бобурки — виявлені сліди пожежі, кераміка, кахлі, металеві вироби (повідомлення Ю. Д. Расси-макіна 1989 р.). У гирлі р. Кільчені у XVIII ст. існувала запорозька слобода Половині, зимівники козацьких старшин Микити Коржа, Лазаря Глоби (ІМС, с. 63—64).

Аидріївка, Царичан. р.

Збереглася ділянка Української укріпленої лінії 1731—1733 рр. (ПИКУ, ^, 130).

Апостолове (Покровське), м., райцентр

Зимівники, хутори запорозьців. 1793 р. село засноване правнуком гетьмана Данила Апостола — М. Д. Апостолом (ІМС, с. 113).

Аули, смт, Криничан. р.

Зимівник запорозьців у XVII—XVIII ст. (ІМС, с. 347).

Афаіасівка, Новомосков. р.

Засноване в районі зимівника запорозького полковника Афанасія Федоровича Колпака у XVIII ст. (Яворницький, 1990, 1, с. 313).

Базавлуцька Січ (с. Ленінське Нікопол. р.).

Заснована 1594 р., залишена 1638 р. Її описав посол германського імператора Еріх Лясота.

Обстежена Д. [Яворюцьким (1990, I), Ф. Б. Копиловим (1953, 1955)]. Повністю затоплена Каховським водосховищем (Телегін, 1991).

Богдано-Надеждівка, П'ятихат. р.

Місцевість, пов'язана з битвою військ Б. Хмельницького з поляками під Жовтими Водами у 1648 р. (ІМС, с. 721).
Богуслав, Павлоград, р.
Засноване 1784 р. вихідцями із Запорозької Січі (ІМС, с. 630).
Бородаївка, Верхньодніпр. р.
1707 р. згадується заселена балка козака Прокопа Бородая неподалік від Дніпра. 1745 р. виникла козацька слобода (ІМС, с. 217).
Булахівка, Павлоград, р.
Козацькі зимівники та слободи з XVI ст. (ІМС, с. 601).
Василівна, смт, райцентр
Запорозький зимівник був на р. Вовчий, в уроч. Василівка на початку XVII ст. Проходив битий запорозький шлях (ІМС, с. 142).
Великокозирищина, Магдалин. р.
Центр Орільської паланки XVIII ст. (ПУ, 4, 1989, с. 19).
Великомихайлівка, Покров, р.
Козацькі зимівники другої половини XVIII ст., у 4 км від сучасного села, під лісом (ІМС, с. 666).
Великоолександрівка (Олександрівка), Васильків, р.
Зимівник запорозького старшини О. Шпака на початку XVIII ст. (ІМС, с. 153).
Вербки, Павлоград, р.
Козацькі зимівники та хутори початку XVIII ст. (ІМС, с. 607).
Верхньодніпровськ, м., райцентр
Укріплений маєток польського дозорця 1640–1655 рр. Запорозький зимівник з 1680–1690 рр. (ІМС, с. 172).
Військове, Солонян. р.
Засноване після 1775 р. запорозькими козаками (ІМС, с. 788).
Вільне, Новомосков. р.
Новосергіївський (Вільний) городок, побудований московськими військами на правому березі Самари, трохи вище від села в уроч. Городок 1689 р. (Яворницький, 1991, 3, с. 62–63).
Вищетарасівка, Томаків. р.
Засноване запорозькими козаками 1740 р. (ІМС, с. 847).
Гаврилівна, Покров, р.
Засноване запорозькими козаками на чолі з отаманом Гаврилом Блакитним наприкінці XVII ст. для охоронної служби (ІМС, с. 673).
Голубівка, Новомосков. р.
Великий зимівник заснований 1745 р. запорожцями В. Сухіним і Г. Моторним. 1784 р. тут оселився козак І. Голуб (ІМС, с. 513–514).
Грушівка (Гологрушівка), Апостол, р.
Пасіка І. Сірка, де він жив і помер 1680 р. Знаходилася в уроч. Сірківка, яке нині затоплене Каховським водосховищем. У селі встановлений знак (Богуш, 1992).
Губиниха, смт, Новомосков. р.
Засноване запорозькими козаками у 1704 р. (ІМС, с. 554–555).
Дніпродзержинськ (Кам'янське), м.
Засноване запорозькими козаками, зокрема, козаком Каміоіом у першій половині 1750 р. Входило до складу Кодацької паланки (ІМС, с. 222–223).
Жемчужне (Стороженкове), Павлоград, р.
Засноване запорозькими козаками після ліквідації Покровської Січі (ІМС, с. 630).
Жовте, П'ятихат. р.
Хутори відставної старшини запорожців з другої половини XVI ст.
З 1680 р. – один з головних хуторів Коша. Штаб Б. Хмельницького під час битви під Жовтими Водами 1648 р. (ІМС, с. 696–697).
Жовті Води (Жовта річка), м.
Переможний бій на р. Жовті Води козацьких військ Б. Хмельницького з польською армією Ст. Потоцького навесні 1648 р. Остаточний розгром останньої відбувся в уроч. Княжі Байраки у верхів'ях р. Дніпрове-Кам'янка (Крип'якевич, 1990, с. 78). Біля залізничної станції (10 км від міста) є Богданова могила, де, можливо, був командний пункт Б. Хмельницького.
За легендами, Савур-могила біля станції Савро насипана козаками шапками над похованням загиблих у битві (ІМС, с. 270–272).
Знаменівка, Новомосков. р.
Засноване запорожцями у 1779 р. (ІМС, с. 525).
Зоряне, Межів. р.
Засноване запорозькими козаками у другій половині XVIII ст. (ІМС, с. 433).
Карнаухівка, м. Дніпродзержинськ
Зимівник заснований козаком Карнаухом у XVII ст. (ІМС, с. 222).

Китайгород, Царичан. р.
Сотенне місто Полтавського полку в XVII ст. У селі є рештки земляних валів, замку, три кам'яні церкви, побудовані коштом бунчужного товариша П. Є. Семенова (Обстеження Д. Я. Телегіна 1972 р.).
Колпаківка, Магдалин. р.
Запорозький зимівник, заснований полковником А. Ф. Колпаком (Яворницький, 1990, 1, с. 313).
Котовка, Магдалин. р.
Запорозький зимівник, заснований козаком Василем Котом. До 1775 р. була містечком Орільської паланки.
Кочеріжки, Павлоград. р.
Пристань та "Сергіїв Скиток" Самарського монастиря, де на березі р. Самари жило кілька монахів і 20 сімей запорожців (ІМС, с. 630–631).
Кривий Ріг, м., райцентр
Козацькі зимівники виникли у XVII ст. За легендою, першим поселенцем був козак Ріг. Поселення знаходилося на Кизикермєнсь-кому та Микитинському шляхах, входило до Інгульської паланки.
Козацький цвинтар зберігся біля Миколаївської церкви. Сторожовий козацький пункт з укріпленням знаходився на Царевій Могилі, заввишки 12 м, поблизу міста (ІМС, с. 285–286).
Кринички, смт, райцентр
Поселення другої половини XVIII ст. знаходилося у долині р. Мокрої Сури біля великого чумацького шляху (ІМС, с. 337).
Курнлівка, смт, Царичан. р.
Сторожовий пост запорожців, заснований у середині XVIII ст. (ІМС, с. 878).
Ляхівка, смт, П'ятихат. р.
Слобода Омельник – одне з найдавніших запорозьких поселень – виникла у 1740 р. Навколо були зимівники, хутори козацької старшини. Першим оселився козак Лихий (Лишевський). Входила до Кодацької паланки.
Личкове, Магдалин. р.
Засноване запорожцями у другій половині XVII ст. Входило в Орільську паланку. Навколо були зимівники, хутори. (Бварницький, 1888, 1, с. 132). Деякий час було центром Личківської (Протовчансь-кої) паланки XVIII ст. (ПУ, 4, 1989, с. 19).
Любимівка (Олексіївка), Дніпроп. р.
Запорозькі зимівники та хутори XVII–XVIII ст. (ІМС, с. 266–267).
Мар'янське, Апостол. р.
Запорозький зимівник XVIII ст. поблизу р. Тернівки (ІМС, с. 132).
Межеріч, Павлоград. р.
Запорозькі зимівники у межиріччі рік Вовчої та Самари згадуються вже у 1689 р. (ІМС, с. 616).
Микитинська Січ (м. Нікополь)
Існувала на Микитинському Розі у 1638–1652 рр. Розмита Дніпром у XIX ст., затоплена Каховським водосховищем (Телегін, 1991.).
Миколаївка, Новомоск. р.
Козацькі зимівники та хутори другої половини XVIII ст. (ІМС, с. 534).
Миколаївка, Софіїв. р.
Запорозькі зимівники XVI–XVII ст. (ІМС, с. 835).
Миколаївка (Велике Сіромашине, Козельське), смт, Широків. р.
Зимівник заможного козацького старшини Сіромахи другої половини XVIII ст. Входив в Інгульську паланку (ІМС, с. 893).
Миролюбівка, П'ятихат. р.
Місцевість, пов'язана з битвою військ Б. Хмельницького з поляками під Жовтими Водами.
Встановлено меморіальну дошку на честь цієї події" (ІМС, с. 721).
Миіїурин Ріг, Верхньодніпров. р.
Хутір запорожця Машури чи Михайла на прізвисько Миша-ура (за переказами) середини XVI ст. З XVII ст. – прикордонна козацька фортеця. Місце переправи через Дніпро проти слободи Переволочної. Переправлялися Карл XII з Мазепою. 1648 р. повсталі козаки приєдналися до Б. Хмельницького в уроч. Кам'яний Затон. У центрі села встановлений обеліск у 1954 р. на ознаменування цієї події (Крип'якевич, 1990, с. 77). Земляна фортеця споруджена після 1751 р.
Могилів, Царичан. р.
Хутір запорозького старшини Могили XVII ст. (ІМС, с. 379).
Нікополь, м., райцентр
Козацька переправа через Дніпро Микитин Ріг початку XVI ст. Заснував Микита Циган.
Микитинська Січ 1636–1652 рр. У районі міста.
Поселення Микитине 1652 р.
На честь Микитинської Січі 1654 р. встановлений пам'ятний знак на площі Б. Хмельницького (ПИКУ, с. 119).

Новий Кодак, територія м. Дніпропетровська
Один із центрів Самарської паланки XVIII ст. (Мицик, Плохій, Стороженко, 1990, с. 32).
Новомосковськ, м., райцентр
Запорожці побудували укріплення, церкву 1576 р. у дубовому лісі на острові. Там жили хворі, поранені козаки. З 1602 р. фортеця стала монастирем.
Богородицький городок 1688 р. в уроч. Глоди. Збереглися земляні вали (Мицик, Плохій, Стороженко, 1990, с. 68). Існував до 1711 р. З 1736 р. Самарський ретраншемент.
Запорозька слобода Самарчик чи Новоселиця. Сторожове укріплення першої половини XVIII ст. поряд з Кримським шляхом. Центр Самарської паланки XVIII ст. (ІМС, с. 480–482).
Новоолександрівка (Волоські хутори, Новонаселене), Дніпропетр. р.
Козацька слобода другої половини XVIII ст. (ІМС, с. 267).
Новопавлівка, Межів. р.
Запорозькі зимівники 80-х рр. XVIII ст. (ІМС, с. 434).
Олександропіль (Луковські хутори), Солонян. р.
Засноване козаками після ліквідації Запорозької Січі (ІМС, с. 800).
Орджонікідзе, м., райцентр
Землі входили до Чортомлицької Січі у 40-х рр. XVII ст. (ІМС, с. 557).
Ордо-Василівка, Софіїв. р.
Два зимівника, хутори Інгульської паланки. Поблизу проходив Микитинський чумацький шлях (ІМС, с. 821–822).
Очерувате, Магдалинів. р.
Заснували запорожці у другій половині XVIII ст. (ІМС, с. 398).
Павлівка (Соловійове), Солонян. р.
Запорозький зимівник XVIII ст. (ІМС, с. 800).
Павлоград, м., райцентр
Зимівник Матвіївка запорозького військового старшини Матвія Хижняка XVIII ст. Входив у Самарську паланку. Після 1775 р. сюди переселилися запорожці Кальміуської паланки. Укріплення побудоване 1780 р. (ІМС, с. 570).
Перевізькі Хутори, Орджонік. р.
Козацьке кладовище поблизу Чортомлика. Бульдозером відкриті три кам'яні хрести, плита з написом (Повідомлення С. В. Волкова, 1991 р.).
Перещепине, смт, Новомосков. р.
Одна із найдавніших і найголовніших слобід Орільської паланки XVIII ст. (Скальковський, с. 32).
Петрівка, Петропавлів. р.
Запорозьке займище XVIII ст. (ІМС, с. 652).
Петриківка, смт, Царичан. р.
Зимівники, хутори Протовчанської паланки, зокрема хутір котка Петрика. 1772 р. відкрито козацьку церкву Різдва. Сліди земляних редутів збереглися досі (ІМС, с. 863).
Підгородне, смт, райцентр
Зимівники козаків із містечка Старої Мари початку XVII ст. Бого-родицька (Усть-Самарська) фортеця 1688 р. (ІМС, с. 248).
Покровська, або Нова Січ біля с. Покровське Нікопол. р.
1734–1775 рр. Укріплення склалися з валів, палясаду, цитаделі, зовнішнього города, ретраншіменту. Обстежувалася Д. І. Яворницьким (1990, 1), Ф. Б. Копиловим (1953, 1955). Нині затоплена Каховським водосховищем (Телегін, 1991).
Покровське, Нікопол. р.
Виникло 1775 р. на місці Коша (ІМС, с. 458).
Покровське, смт, райцентр
Зимівник 1760 р. запорозького старшини Головка. Після 1775 р. сюди переселилося багато запорожців. Муравський шлях пролягав уздовж Вовчої (ІМС, с. 654).
Попасне, Новомоск. р.
Козацькі зимівники другої половини XVIII ст. Тут пролягав чумацький шлях (ІМС, с. 543).
Пушкарівка, Верхньодн. р.
Слобода полтавського полковника Мартина Пушкаря (ІМС, с. 221).
Роздори, смт, Синельників. р.
Запорозькі зимівники й хутори (ІМС, с. 742–743).
Романки, Покров. р.
Місце, де відбувалися козацькі ради, – на Романову горбу (кургані) (Боплан, 1990, с. 38).
Рудево-Миколаївка, Синельник-р.
Зимівник запорозького старшини Миколи Рудя. Після 1775 р. навколо села виникло 11 козацьких поселень (ІМС, с. 775).
Рудка, Царичан. р.
Фортеця – чотирикутний бастіон – із Української укріпленої лінії 1731 р. (ПГАУ, 2, с. 135).

Савівка, хуг. Криворіз. р.
Могила запорожця Сави Самодриги. (Археологічні дослідження..., Титов, 1993).
Саксагань, П'ятихат. р.
Великий зимівник старшини Семена Панчохи 1738 р. Багато землянок і куренів (ІМС, с. 711).
Сергіївка, Криворіз. р.
Сліди козацького цвинтаря. (Археологічні дослідження..., Титов, 1993).
Славгород, смт, Синельник. р.
Січ і кладовище затоплені Каховським водосховищем (Тсlegін, 1991).
Чумаки, Томаків. р.
Запорозький зимівник першої половини XVIII ст. (ІМС, с. 849).
Шевченківка (Тарасо-Шевченківка), Магдалин. р.
Запорозький зимівник, заснований після 1775 р. (ІМС, с. 398).
Шестірня, Широкив. р.
Козацький зимівник XVIII ст.
Сліди козацького цвинтаря. Зберігся хрест курінного отамана (Археологічні дослідження..., 1993).
Зберігся фундамент церкви XVIII ст.
Широке, Солонян. р.
Поселення засноване лоцманами Дніпровських порогів другої половини XVIII ст. (ІМС, с. 801).
Широке, смт, райцентр
Запорозький зимівник Інгульської паланки другої половини XVIII ст. Покровська церква 1792 р. (ІМС, с. 881).
Шолохове, Нікопол. р.
Козацьке займище. З 1740 р. зимівники, хутори січової старшини (ІМС, с. 467).
Козацьке кладовище на кургані в 1,5 км від центра села і кам'яні хрести, плити з написами (Повідомлення С. В. Волкова, 1991).
Юріївка (Мала Тернівка), смт, Павлоград, р.
Засноване запорожцями у 1700 р. (ІМС, с. 593).

ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

Донецьк, облцентр
Запорозькі зимівники і хутори в уроч. Олександрівні наприкінці XVI ст. Зимівник запорожця Мандрика по р. Кальміус (ПУ, 4, 1989, с. 19; Лаврів, 1992, с. 710).
Андріївна, Великоновосілків. р.
Зимівник козацького старшини Андрія Сологуба XVII ст. Зимівники Запорозької гребної флотилії на р. Вовчий (ПУ, 1, 1990, с. 54).
Артемівськ (Бахмут), м., райцентр
Бахмутська сторожа (фортеця) XVI ст. при гирлі Чорного Жеребця. Укріплена слобідка заснована горським козаком Бірюковим, 1701 р. на її місці за наказом Петра I збудована дерев'яна фортеця- 3 1704 р. тут оселилися козаки Ізюмського полку (ІМС, с. 150–152).
Балбасівка, смт. Слов'ян, р.
Козацька слобода, заснована у 1670 р. (ІМС, с. 752).
Благодатне (Амвросіївка), Амвросіїв. р.
Слобода Луковкіна, заснована донським старшиною А. Г. Луков-кіним у 1777 р. (ІМС, с. 135).
Бойове (Покровське), Володар, р.
Покровську станицю заснували після 1828–1829 рр. дунайські козаки (ІМС, с. 254–255).
Володарське (Нікольське), смт, райцентр
Хутір Гладкий, заснований 1831 р. козаками Азовського козацького війська (ІМС, с. 245).
Вуглегірськ (Хацапетівка), м. поблизу м. Єнакієвого
Могила Хацапетова другої половини XVIII ст. (ІМС, с. 390).
Горлівка (Микиївка), м.
Запорозькі хутори початку XVIII ст.: зимівники та хутори у балці Сухий Яр і уроч. Жований ліс, слобода Микитівка Микити Дев'ятилова; великий зимівник заснований 1770 р. запорожцем Прокопом Дяченком (ПУ, 1, с. 1990, с. 54; ІМС, с. 268–269).
Гранітне (Стара Карань), Тельманів. р.
Запорозькі хутори на землях Кальміуської паланки (ІМС, с. 804).
Гришине, Красноарм. р.
Зимівник запорожця Гриші початку XVI ст. (ІМС, с. 493).
Гродівка, смт, Красноарм. р.
Поселення запорозьких козаків у балці Холодній з 1750 р. (ПУ, 1, 1990, с. 54).
Дзержинськ (Щербинівка), м.
Застава богуславського козака Щербини, що загинув у бою з татарами (ІМС, с. 313).
Домаха, див. Маріуполь.
Карло-Лібкнехтівськ, м., Артемів. р.

Козацьке село Їзюмського полку IV чверті XVII ст. (ІМС, с. 1(і9)).
Комишувате, Першотрав. р.
Село, засноване азовськими козаками у 1830 р. (ІМС, с. 672).
Красне, Артемів. р.
Козацький хутір Іванівка (Ступка) XVIII ст. (ІМС, с. 188).
Красний Лиман, м., райцентр
Слобода Лиман, заснована у 1667 р. жителями Маяцької фортеці (ІМС, с. 508–509).
Крива Лука, Краснолиман. р.
Бій загону булавінського отамана С. Драного з урядовими військами у 1708 р. (ІМС, с. 525).
Макіївка, м.
Займища запорожців, зокрема Макеєва, у верхів'ях Кривою Торця наприкінці XVII ст. (ПУ, 1, 1990, с. 54).
Маріуполь, м.
Сторожовий пост Домаха XVI ст. Кальміуська фортеця (до 1775 р.). З 1611р. центр Кальміуської паланки, до якої входили села Ясинувате, Макарове, 28 зимівників: у Лозовому Ярі на Терсі, Широкому на Кам'янці, балках Холодній та Сухій, яру Поповому, Кам'яній ярузі, ярах Черпухиному, Шовковому, Глибокому, Государевому, Холодному, Хорошому, балці Залізній на Кривому Торці, байраках Крутильці, Довгому, Морозовому Крутому, Зайцевому, Світувату, балці Мсчст-ній над Міющиком, Касповій над Кальцем, над річкою Дубовою, уроч. Підгорині, біля Біосарайського лиману, над річкою Бердою.
Мар'їнка, смт, райцентр
Займища запорожців у XVII ст.; за Нової Січі територія належала до Коша Війська Запорозького, з середини XVIII ст. –до Кальміуської паланки. З 40-х рр. XIX ст. –козацькі хутори (ПУ, 1, 1990, с. 54).
Маяки, Слов'ян, р.
Сторожовий пункт Білгородської укріпленої лінії з 1645 р. Сторожові вишки – маяки (ІМС, с. 753).
Нижня Крннка, смт поблизу Макіївки
Запорозький хутір XVII ст. 1788 р. полковник І. Ханжснків утворив слободу (ІМС, с. 551).
Новоазовськ, м., райцентр
Поселення 1768 р. старшини Війська Донського Сєдова на Кривій Косі у Таганрозькій затоці (ІМС, с. 628–629).
Олексіївка, Велнконовосіл. р.
Місце зупинки козацьких човнів, що ходили по Вовчій на Азовське море з Дніпра (Лаврів, 1992, с. 40).
Олексієво-Дружківка, смт поблизу м. Дружківка
Козацький сторожовий пост на Кривому Торці в уроч. Петриківка XVII ст. Бій та поразка турецько-татарського загону біля слободи Паршаківка у болоті під височиною Гадючий Шпиль у 1768 р. (ГІУ, 1, 1990, с. 54).
Покровське, Артемів. р.
Слобода, заснована 1792 р. козаками слобідських полків (ІМС, с. 178). Побудована церква Покрови.
Різниківка, Артемів. р.
Село, засноване у першій половині XVII ст. реєстровими козаками (ІМС, с. 189).
Сєдове (Крива Коса), смт Новоазов. р.
Риболовецькі стани 1750 р. запорозьких і донських козаків (ІМС, с. 639).
Селидове, м., Красноарм. р.
Займище запорожця Губи з XVI ст. Зимівник запорожця Селида із Миргородського полку (ІМС, с. 674–675).
Скотувате, смт, Ясинуват. р.
Запорозький зимівник XVIII ст. (ІМС, с. 935).
Слов'яногірськ (Банне), Слов'ян, р.
Сторожі вздовж Дінця на початку XVI ст. Святогірський Успенський монастир XVII–XIX ст. (перша згадка 1652 р.). При ньому був шпиталь та цвинтар, на якому досліджені козацькі поховання.
Донецький дозор XVI ст.
Слов'янськ (Тор), м., райцентр
Фортеця Тор (Солоне) 1645 р. Солеварний завод з 1664 р. Сотенне містечко Ізюмського полку 1685–1764 рр. Бій козацько-ссялянських військ К. О. Булавина з солдатами князя В. В. Долгорукова.
Сніжне, м.
Заїжджий двір біля "Сніжного місця" (балки Погорілої) відкрив козацький старшина Війська Донського І. Васильєв у 1784 р. (ІМС, с. 756).
Стародубівка (Коротий), Першотрав. р.
Засноване 1830 р. азовськими козаками (ІМС, с. 673).
Степанівна, Олександрів, р.
Сторожові пости XVIII ст. (ІМС, с. 651).

Терни, Краснолиман. р.
Засноване козаками Ізюмського слобідського полку (ІМС, с. 526).
Торез (Олексіївка), м.
Козацька слобода, початок 70-х рр. XVIII ст. (Лаврів, 1992, с. 96).
Харцизьк, м., Шахтар, р.
Зимівники та хутори донських і запорозьких козаків XVIII ст. нл р. Кринці біля Харцизької балки (ІМС, с. 844–845).
Хрестище, Слов'ян, р.
Сторожовий пост на початку XVIII ст. (ІМС, с. 754).
Шахтарськ, м., райцентр
Заїжджий двір 1784 р. збудував військовий старшина Васильєв (ІМС, с. 894-895).
Ярова, смт, Краснолиман. р.
Козацька слобода 1670 р. (ІМС, с. 527).
Ясиювата, м., райцентр
Запорозьке поселення з 1690 р. (ПУ, 1, 1990, с. 54).

ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСТЬ

Запоріжжя (Олександрівськ), облцентр
Московський редут 1736 р. Фортеця 1771 р. Дніпровської укріпленої лінії. Запорозькі зимівники, зокрема у передмісті Карантинка, на о. Хортиця (ІМС, с. 65–67).
"Городок" Д. Байди-Вишневецького на о. М. Хортиця середини XVI ст. Могила О. Гладкого, отамана Задунайської Січі.
Балабине (Петрівка), смт, Запорізьк. р.
Запорозький зимівник XVIII ст. Село майс^арів Хортицької судноверфі та службовців митниці (ІМС, с. 318).
Балки, Василів, р.
Запорозькі зимівники XVIII ст. (ІМС, с. 189).
Бердянськ (Берди), м., райцентр
Фортеця Дніпровської укріпленої лінії 1770 р. (ІМС, с. 114).
Біленьке, Запорізьк. р.
Запорозький зимівник XVIII ст. (Скальковский, 1885, с. 43).
Два городища на лесових останцях над р. Лопушкою у плавнях зі знахідками уламків кераміки та монет Казимира III (Кашенко, 1991, с. 410).
Нині затоплені Каховським водосховищем.
Козацький прикордонний бекет, за розписом 1767 р. (Яворницький, 1990, 1, с. 315).
Біляївка, Вільнян. р.
Село, засноване полковим осавулом Ф. Білим (Повідомлення Т. К. і В. І. Шевченків).
Василівна, м., райцентр
Село засноване запорожцями наприкінці XVIII ст. Спостережний пункт запорожців на кордоні з татарськими володіннями в уроч. Лиса Гора (ІМС, с. 178–179).
Велика Білозерна, Кам'янсько-Дніпр. р.
Запорозькі зимівники. Мости 1736 р. на р. Білозерці для переправи російських військ під командуванням Мініха. Фортеця з ретран-шементом і редутами під опікою Запорозького Коша (ІМС, с. 332).
Велика Знам'янка, Кам'янсько-Дніпр. р.
Поселення задунайських козаків з 1785 р. (ІМС, с. 342).
Вільнянка, Оріхів. р.
Село засноване задунайськими козаками 1810 р. (ІМС, с. 566).
Водяне, Кам'янсько-Дніпр. р.
Козацькі дозори. Поселення на переправі через Дніпро 1780 р. (ІМС, с. 353).
Григор'ївка (Кінсьководівка), Запорізьк. р.
Село засноване запорожцями після 1775 р. (ІМС, с. 319).
ГУляйполе, м., райцентр
Місто пов'язане зі спорудженням Дніпровської укріпленої лінії (ІМС, с. 273).
Жовтневе (Нижній Куркулак, Гаврилівна, Вороїилівка), Токмац. р.
Село засноване гайдамаком з Полтавщини С: Юхименком у 1797 р. біля балки Куркулака (Вовчий Яр) (ІМС, с. 667).
Значкове, Вільнян. р.
Зимівник (рангова дача) поручика М. Значко-Яворського 1780 р. (Повідомлення Т. К. і В. І. Шевченків).
Іванівна (Синельникове), Кам'янсько-Дніпр. р.
Село, засноване запорозькими козаками на місці зимівників у 90-х роках XVIII ст. (ІМС, с. 372).
Кам'янське (Янчекрак), Василів, р.

Козацькі сторожі на сторожових пагорбах навколо села. Чумацький шлях. Козацький зимівник XVIII ст. (ІМС, с. 198–199).

Кам'янка-Дніпровська (Мала Знам'янка, Кам'янка, Кам'янка-на-Дніпрі), райцентр
Пізньюсередньовічне городище у Кам'яному Затоні. Російська фортеця початку XVIII ст. Чумацький шлях (ІМС, с. 322).

Канівське, Запорізьк. р.
Канівський курінь 1770 р. (Повідомлення Т. К. і В. І. Шевченків).

Карла Маркса (Троїцьке), Бердян. р.
Захарівська фортеця 1770 р. Дніпровської укріпленої лінії на лівому березі р. Берди, у 18 км від гирла. Збереглися земляні вали з основою з пісковику та вапняка. Площа фортеці – 1,5 га (ПГАУ, 2, 1985, с. 210).

Кирилівка, смт, Якимів. р.
Кордон поряд із селом під час Кримської війни, де несли варту козаки Азовського війська (ІМС, с. 715).

Кірове (Жеребець), Оріхів. р.
Запорозький зимівник 1745–1765 рр. Кряжева фортеця Дніпровської укріпленої лінії 1770 р. Збереглися залишки 5 редутів. Козацький хутір Жеребець поряд із фортецею (ІМС, с. 538–539).

Комишуваха, смт, Оріхів. р.
Микитинська фортеця Дніпровської укріпленої лінії 1770 р. Збереглися руїни. Поселення запорожців після 1775 р. (ІМС, с. 546–547).

Кушугум (Кушугулівка, Велика Катсринівка), Запорізьк. р.
Слобода заснована запорожцями у 1770 р. (ІМС, с. 319).

Лаицеве, Куйбишев. р.
Село засноване задунайськими козаками у 1818 р. (ІМС, с. 409).

Лукашеве, Запорізьк. р.
Запорозький зимівник XVIII ст. (ІМС, с. 319).

Мала Білозерна, Василів. р.
Село засноване 13 козацькими сім'ями. На слободі були курені (ІМС, с. 208).

Малишівка, Запорізьк. р.
Земляне укріплення Малашівського редуту 1737 р. Названий за прізвищем кошового отамана І. Малашевича (Повідомлення Т. К. і В. І. Шевченків).

Малокатеринівка (Краснокугівка), смт, Запорізьк. р.
Слобода заснована після 1775 р. запорожськими козаками (ІМС, с. 319–320).

Мар'ївка, Запорізьк. р.
Хутір запорожських козаків (ІМС, с. 308–309).

Мелітополь, м., райцентр
Місце відгалуження Ізюмського шляху від Муравського згідно з "Книгой Большому Чертежу" за 1627 р. Місце бою загону запорожців курінного отамана Микити Мойсеева з Камлицьким улусом під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. біля переправи Овечій брід. Запорозький сторожовий редут 1760 р. Козацька Новоолександрівська слобода з середини 80-х років XVIII ст. поблизу Овечого броду (ІМС, с. 412–413).

Михайлівна, смт, райцентр
Хутір заснований у 1805 р. нащадком запорожця М. Чудновським (ІМС, с. 466).

Новогупалівка, Запорізьк. р.
Запорозьке поселення Вербова балка біля витоку р. Вербової (Повідомлення Т. К. і В. І. Шевченків).

Новокостянтинівка, Приазов. р.
Село засноване задунайськими козаками (ІМС, с. 615–616).

Новопетрівка, Бердян. р.
Петровська фортеця 1770 р. Дніпровської укріпленої лінії на р. Берді. Збереглися залишки ровів. Дерев'яний причал поблизу фортеці. Станиця заснована 1829 р. козаками Задунайської Січі. Штаб отамана Й. Гладкого (ІМС, с. 154–155).

Оріхів, м., райцентр
Зимівник козака Лиска на правому березі р. Конки. Було ще кілька зимівників.

Орлівське, Вільнян. р.
Зимівник запорожця Василя Орла у балці Орлів байрак. Його ж рибальський Кош на Орловському острові (Повідомлення Т. К. і В. І. Шевченків).

Осипенко (Новоспасівка), Бердян. р.
Поселення козаків Кальміуської паланки з кінця XVI ст. до 1775 р. Станиця козаків Задунайської Січі початку XIX ст. (ІМС, с. 163–164).

Приморське (Царичан Кут), Василів. р.
Слобода запорожських козаків другої половини XVIII ст. (ІМС, с. 219).

Розівка, смт, Куйбишев. р.

Поселення запорожців XVIII ст. (ІМС, с. 385).
Семеївка, Пологів, р.
Кирилівська фортеця 1770 р. Української укріпленої лінії. Збереглися рештки (ПИКУ, с. 211).
Смирнове (Полівка), Куйбишев. р.
Поселення колишніх козаків Миргородського полку з 1У13 р. (ІМС, с. 396).
Успенівка, Гуляйгіл. р.
Козацька слобода другої половини XVIII ст. (ІМС, с. 297).
Хортиця Велика, о-в, м. Запоріжжя
За письмовими джерелами, тут були козацькі укріплення гетьманів:
Я. Шаха – наприкінці XVI ст.; П. Конашевича-Сагайдачного – нл початку XVII ст. Але археологічне це не підтверджено. "Шанці" пі редути періоду русько-турецьких воєн. 8 козацьких зимівників, за картою XVIII ст. —у балках Липовій, Молодняцькій та інші. Зимівник козака І. Шевця та деякі інші розкопані (Козловський, Іллінський, 1990; Олійник, 1992; Козачок, 1993).
Козацький прикордонний бекет (Яворницький, 1990, 1, с. 315).
Хортиця Мала (Канцерський), о-в, м. Запоріжжя
"Городок" Д. Вишневецького —перша Січ на Запоріжжі (1656—1657 рр.). Можливо, відбудовував П. Сагайдачний на початку XVII ст. (Мельник, 1990, с. 21). Розкопками 1990—1994 рр. виявлені сліди валу, рову, споруд, що згоріли (Козловський, Іллінський, 1990; Іллінський, Пустовалов, 1992—1994; Пустовалов, 1995). Корабельна фортеця 1736 р. на місці "городка". Збереглися рештки валів.
Чубарівка (Федорівка, Власівка), Пологів, р.
Село засноване запорожцями 1779 р. на лівому березі р. Гайгур.ч (ІМС, с. 579—580).
Юрківка (Белицьке), Оріхів. р.
Запорозьке поселення на місці татарської фортеці. У 30-ті роки ХЕХ ст. тут оселилося кілька козацьких сімей із Задунайської Січі (ІМС, с. 556—557).

КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ

Кіровоград, облцентр
Зимівники запорожців виникають у другій половині XVI ст. Церква в ім'я Св. Трійці заснована у 1766 р. на місці зимівника Лелеки в уроч. Лелековці (Яворницький, 1990, 1, с. 279). Єлизаве-тинська фортеця 1754— 1769 рр., інженер Менделіус. Охороняв загін з 200 запорожців.
Аджамка, Кіровогр. р.
Козацькі зимівники на початку XVIII ст. Сотня — слобода Ново-слобідського полку на чолі з сотником К. Вовком (ПУ, 1, 1990, с. 55).
Антонівка, Долин, р.
Козацький монастир. Пізніше хутір Монастирище (за даними краєзнавців).
Бережинка, Кіровогр. р.
Зимівники Інгульської паланки середини XVIII ст. Зазначені на карті де Боскета 1751 р. Один з перших поселенців — козацький писар Деряба. Козацька застава (ІМС, с. 340—341).
Бобринець, м., райцентр
Поселення Малий Бобринець відомо за повідомленням 1767 р. запорозького полковника А. Кийнаша (ІМС, с. 125—126).
Велика Андрусівка, Світловод. р.
Багатий зимівник запорожця Андруся. 1677 р. сотисячна турецько-татарська армія спустошила поселення. З 1732 р. входив до Крилівської сотні Миргородського полку. Форпост Чонград кінця XVIII ст. (ІМС, с. 715—716).
Велика Виска, Маловисків. р.
Сотенна слобода Вись Новослобідського козачого полку (ІМС, с. 394).
Вершино-Кам'янка, Новгородків. р.
Слобода Новослобідського козацького полку (ІМС, с. 447).
Вільшанка, смт, райцентр
Запорозьке поселення Маслове кінця XVII ст. З 40-х рр. XVIII ст. підпорядковане Миргородському полку (ІМС, с. 159—160).
Верблюжки, Новгородків. р.
Кілька запорозьких зимівників Бугогардівської паланки. З 1751 р. слобода Новокозачого полку (ІМС, с. 435—436).
Гайворон, м., райцентр
Зимівники Бугогардівської паланки першої половини XVIII ст. згадуються у щоденнику М. Ханенка під 1753 р. (ІМС, с. 175—176).
Глинськ, Світловод. р.
Поселення 1725—1730 рр. засноване козаками Миргородського полку (ІМС, с. 723).
Глодоси, Новоукраїн. р.
Сотенна слобода Новослобідського полку (ІМС, с. 541).
Голованівськ, смт, райцентр

Дерев'яна церква споруджена 1764 р. на Голованівській пустині (1МС, с. 202–203).
Гуріївка, Долин, р.
Запорозький зимівник XVII ст- (Архів УТОПІК).
Диківка (Дика, Самбір), Знам'ян- р.
Хутір сотника Миргородського козацького полку Дика у першій половині XVIII ст. (1МС, с. 324).
Дмитрівна, Знам'ян. р.
Зимівник запорожців, заснований до 30-х років XVIII ст. Була козацька церква (ПУ, 1, 1990, с. 55).
Частина лінії військових укріплень (МУ, с. 223–224).
Добровеличківка, смт, райцентр
Чумацька зупинка першої половини XVIII ст. (1МС, с. 223–224).
Добряка, Вільшан. р.
Поселення запорозьких козаків першої половини XVIII ст. (1МС, с. 171).
Єлизаветградка (Михайлівка), смт, Олександрів, р.
Поселення засноване козаками у 30–40-х рр. XVIII ст. Село Бузького козацького полку з 1787 р. (1МС, с. 576).
Зелене, Петрів, р.
Козацький зимівник другої половини XVII ст. У XVIII ст. – село Інгульської паланки Нової Січі.
Сотенна слобода Новослобідського козацького полку 1754–1764 рр. Міст через р. Зелену збудував сотник П. Кот (1МС, с. 689).
Злинка, Маловисків. р.
Військова слобода Новослобідського козацького полку у 1760 р. (1МС, с. 403).
Іванківці, Знам'ян. р.
Поселення засноване запорозькими козаками у 1764 р. (1МС, с. 325).
Іскрівка, Петрів, р.
Могила капітана війська Запорозького куреня Палишевського Сави Самодриги 1783 р. на березі Інгульця (Архів УТОПІК).
Кам'янече, Новоархангел. р.
Один із центрів Коліївщини 1768 р. Пам'ятний знак на місці гайдамацьких кузень на околиці села, поставлений до 200-річчя повстання (1МС, с. 483).
Кам'янка, Новомиргор. р.
Поселення засноване козаками у другій половині XVIII ст. (1МС, с. 523).
Каніж, Новомиргор. р.
Козацькі зимівники середини XVIII ст. Три Батраки (ПУ, 1, 1990, с. 55). Земляна фортеця поблизу поселення (1МС, с. 512).
Компаніївка, смт, райцентр
Поселення козаків на лівому березі Сугоклеї-Камишуватої поблизу Умансько-кримського тракту у середині XVIII ст. (1МС, с. 367–368).
Коробчине (Печка), Новомиргор. р.
Поселення запорозьких козаків першої половини XVIII ст. (1МС, с. 524).
Коротяки, Бобринец. р.
Зимівники запорожців середини XVIII ст. Церква побудована запорожцем Перепелицею (Ястребов) (Киевская старина, 1885, т. XIII).
Могильне, Гайворон, р.
Поселення засноване на початку XVIII ст. на місці козацьких хуторів Максимова, Могилюкова, Петрівки (1МС, с. 198–199).
Надлак, Новоархангел. р.
Хутори козаків Миргородського полку початку XVIII ст. З 1734 р. увійшли до складу Бугогартівської паланки (1МС, с. 465).
Нива Прага, смт, Олександр, р.
Сторожовий пост початку XVIII ст. Поселення козака Петрика 1728 р., пізніше оселився козак Неживий. Укріплене. Фортеця Петри-ківська середини XVIII ст. (1МС, с. 620).
Новоархангельск, смт, райцентр
Селище засноване осадчим Миргородського полку Д. Звенигородським після 1739 р. Укріплення Архангельський городок 1742 р. побудоване полковником Капністом за проектом де Боскета у гирлі Торговички. Мало форму п'ятикутника із земляними бастіонами на кутах (1МС, с. 450–452).
Новгородка, смт, райцентр
Хутір Куцівка заснований козаком Куцим у першій половині XVIII ст. Входив до складу Запорозької Січі (1МС, с. 425–426).
Новомиргород, м., райцентр
Зимівник запорожця Трисяги 1740 р. Новомиргородського полку. Земляний шанець 1753 р.
Чумацький шлях (1МС, с. 487–488). Поховання П. Текеллі, що розгромив Покровську Січ.
Новоукраїнка, м., райцентр
Зимівники запорозьких козаків XVIII ст. Фортеця Павлівськ 1754 р. біля злиття рік Помічної і

Грузької з Чорним Ташликом складалася з двох укріплень – чотирикутного та Чорноташлицького на протилежному боці (ІМС, с. 528–529).

Олександрія, м., райцентр

Зимівник козака Уса першої половини XVIII ст. Позначений на карті де Боскета 1751 р. під назвою Беґея (ІМС, с. 600–601).

Олексіївна, Бобринец. р.

Запорозький зимівник XVII ст. козаків Залізників (Ястребов, Киевская старина, 1885, т. XIII).

Онуфріївка, смт, райцентр

Зимівник козака Онуфрієнка початку XVII ст. (ПУ, 1, 1990, с. 55).

Павлиш, Онуфріїв, р.

Поселення козацького отамана Буга початку XVIII ст. Шлнець 1752 р. (ІМС, с. 658–659).

Пантазіївка, Знам'ян. р.

Хутір Скелеватий середини XVIII ст. (ІМС, с. 314).

Петрове, смт, райцентр

Поселення запорожця Петрика кінця ХУТІ ст. Козацькі могили – Бекетова, Січова, Стареча – навколо поселення. Слободи Жовта, Зелена, Кам'янка з 1767 р. засновані козаками за наказом П. Калнишевського. Побудована поштова станція, водяний млин (ІМС, с. 680–681).

Петроострів, Новомиргород. р.

Поселенська слобода Давидівка заснована 1742 р. осадчим Миргородського полку Д. Звенигородським (ІМС, с. 526).

Піщаний Брід, Добровеличків. р.

Брід через Чорний Ташлик. Територія входила у XVIII ст. до Бугогардівської паланки. Шанець 1764 р. (ІМС, с. 245–246).

Плетений Ташлик, Маловисків. р.

Запорозькі зимівники 50-х рр. XVIII ст. (ПУ, 1, 1990, с. 55).

Плоско-Забузьке, Вільшан. р.

Поселення козаків Балтського надвірного козачого полку початку XVIII ст. (ІМС, с. 172–173).

Попельнасте, Олександр, р.

Місце переможного бою козаків Б. Хмельницького з польсько-шляхетським військом у балці Княжі Байраки 6 травня 1648 р. (Архів УТОПІК; Яворницький, 1990, 1, с. 60).

Протопопівка, Олександр, р.

Запорозькі зимівники XVI–XVIII ст. Поселення 13-ї роти Пандурського полку, позначене на карті де Боскета 1751 р. під назвою Вараждин (ІМС, с. 630).

Рівне, Новоукраїн. р.

Поселення запорожців початку ХУГІ ст. У 30–Ю-і рр. XVIII ст. входило до Бугогардівської паланки Нової Січі. Сотенна слобода Новослобідського полку з 1760 р. (ІМС, с. 549).

Світловодськ, м., райцентр

Слобода 1616 р. належала Чигиринському старості Яну Даниловичу. Укріплена земляним валом. Місце битви 20-тисячного загону козаків на чолі з гетьманом Жмайлом з 30 тис. поляків, очолюваних гетьманом Конецьпольським, у 1625 р. поблизу слободи, біля озера Курукове підписано Куруківську угоду (Грушевський, 1909, VII, с. 543–552). Після 1648 р. містечко Крилов увійшло до Чигиринського полку, з 1732 р. – Миргородського полку. Сотенне містечко Миргородського полку з 1744 р. Був шанець із земляними валами. Місце бою 1736 р. 500 гайдамаків на чолі з запорожцем Медведєм з поляками (ІМС, с. 700–703).

Суботці (Мала Аджанка), Знам'ян. р.

Запорозькі зимівники XVIII ст. (ПУ, 1, 1990, с. 55).

Табурише, Світловод. р.

Місце козацького табору із земляним валом, який зберігався ще на середину 50-х рр. XX ст. (Голобуцкий, 1957, с. 198).

Тишківка, Добровеличків. р.

Поселення Новослобідського полку з середини XVIII ст. (ІМС, с. 254–255).

Торговиця, Новоарханг. р.

Полкове місто Торговицького полку 1648–1654 рр. Пам'ятний знак на честь кошового отамана І. Сірка.

Успеика, (Плахтіївка, Зімунь), Онуфріїв, р.

Поселення козаків Полтавського полісу 20-х рр. XVIII ст. (ІМС, с. 668).

Федірки, Світловод. р.

Поселення засноване козаками у 1743 р. (ІМС, с. 726).

Хашувате, Гайворон, р.

Зимівники козаків XVII ст. Сотенне містечко Уманського полку XVIII ст.

Хмельове, Маловисків. р.

Хутори запорозької голоти середини XVIII ст. (ІМС, с. 412).

Цвітне, Олександрів, р.

Поселення -озаків Миргородського полку у 30-х рр. XVIII ст. Центр формування гайдамацьких загонів у 40–50-х рр. XVIII ст. (ІМС, с. 599).

Цибулеве, Знам'ян. р.

Поселення засноване козаками Миргородського полку у 30-х рр. XVII ст. Навколо – зимівники, шанці (ПУ, 1, 1990, с. 55).

Чечеліївка (Верблужка), Петрів. р.

Зимівники запорожців XVII ст. (ПУ, 1, 1990, с. 55).

Юр'ївна, Доброведячків. р.

Три поселення – Босна, Явдокимівка, Юр'ївка – засновані запорозькими козаками у другій половині XVIII ст. (ІМС, с. 267).

ХЕРСОНЬСЬКА ОБЛАСТЬ

Херсон, облцентр

Козацький бекет першої половини XVIII ст.: 50 куренів, 10 землянок, 2 хати (Яворницький, 1990, 1, с. 3іб).

Берислав (Кизи-Кермен), м., райцентр

Фортеця-митниця початку XV ст., багато разів захоплена козаками у XVI–XVIII ст. Запорозький перевіз "Гаванська переправа". Введенська (Воскресенська) церква 1726 р. перевезена у 1784 р. із запорозької фортеці Переволочної. Козацький цвинтар з кам'яними хрестами. Дві турецькі фортеці на о. Тавані. Між ними був протягнутий ланцюг проти козацьких чайок (Антонович, 1885, с. 245; Яворницький, 1991, 3, с. 167–210).

Біла криниця, смт, Великоолекс. р.

Запорозький зимівник (ІМС, с. 15).

Білозерна, смт, райцентр

Запорозький зимівник біля кургану Кебиха. Білозерська переправа біля впадання Білозерки у Дніпро (ІМС, с. 191–192).

Бургунка, Берислав. р.

Козацька переправа.

Велика Лепетиха, смт, райцентр

Козацький хутір кінця XVIII ст. (ІМС, с. 236).

Верхній Рогачик (Казенне), смт, райцентр

Козацьке село кінця XVIII ст. (ІМС, с. 288–289).

Геройське (Прогної), Голопристан. р.

Козацький пост, переправа 1734 р. Центр Прогноївської паланки 1735–1777 рр. Козацький цвинтар.

Гола Пристань, м., райцентр

Запорозькі укріплення 1767 р. Козацька переправа "Голий перевіз". Козацька верф першої чверті XVIII ст. (Скальковскіп'і, 1885, ч. 1, с. 129).

Давидів Брід, Великоолександр. р.

Запорозький зимівник, переправа.

Дрімалівка, Берислав. р.

Запорозький перевіз (ІМС, с. 15).

Золота Балка, Нововоронцов. р.

Запорозький зимівник.

Каланчак, смт, райцентр

Місце бою козаків і російських військ на чолі з В. Голіциним з татарами біля мосту через р.

Каланчак у 1689 р.

Кам'янська Січ (Див. Республіканець).

Каховка, м., райцентр

Турецько-татарська фортеця Аслам-Кермен 1492 р. зруйнована козаками і російськими військами у 1695 р. Місце загибелі 1556–1557 рр. отамана Б. Ружинського. Чумацька переправа.

Качкарівка, Берислав. р.

Курінь запорозького козака Марка Осадчого (ІМС, с. 157).

Козацьке, смт, Берислав. р.

Козацькі сторожі XVI–XVII ст. (ІМС, с. 188).

Козачі Лагері, Цюрупин. р.

Козацьке село кінця XVIII ст. (ІМС, с. 604).

Мала Лепетиха, Великолепетис. р.

Козацьке село кінця XVIII ст. (ІМС, с. 255).

Микільське (Непринка), Білозер. р.

Центр Інгульської паланки з 1783 р. Переправа через Інгулець "Перевізка".

Милове, Берислав. р.

Запорозький зимівник

Нова Збур'ївка, Голопристан. р.

Козацький спостережний пост на березі Збур'ївського кута до середини 1774 р. (Скальковский, 1885, ч. II, с. 466–467). Укріплення Дніпровської лінії біля Збур'ївського гирла з 1774 р. (ІМС, с. 398–399).

Нововоронцовка, смт, райцентр

Запорозькі зимівники другої половини XVIII ст. (ІМС, с. 503–504).

Олександрівна (Штихова, Миторадовича), Білозер. р.

Могила козака Коношка з кам'яним хрестом (нині він у Миколаївському музеї) (повідомлення О. Ю. Плтахо 1992 р.)

Олешки, Олешківська Січ (Див. Цюрупинськ)

Прогної (Див. Геройське).

Республіканець, Берислав. р.

Кам'янська Січ у гирлі р. Кам'янки 1709–1711, 1723–1734 рр. Археологічне збереглися рештки куренів, шинка, сиродутних човнів. Січове кладовище з хрестом на могилі отамана К. Гордієнка.

Розмивається Каховським водосховищем (Яворницький, 1990, 1; Телегін, 1991).

Рогачик, ріка біля Верхнього Рогачика

Запорозький перевіз (ІМС, с. 15).

Станіслав, Білозер. р.

Козацька переправа середини XVIII ст. Козацьке село з 1774 р. (ІМС, с. 211–212).

Софіївка, Білозер. р.

Козацька пристань кінця XVIII ст. Є залишки кам'яних споруд (Ратнер, 1984, с. 25).

Тавань (Мустрім-Кермен, Мубере-Кермен чи Шагин-Герей), острів на Дніпрі проти Борислава.

Козацька переправа. Гаванський городок – російсько-козацьк.ч фортеця кінця XVIII ст.

Талинка, Берислав. р.

Запорозька переправа. Козацька фортеця, перебудована з генуезької XIV ст. у 1738 р. Козацький цвинтар. Зберігся. (Гошкевич, 1916, с. 9–10)

Цюрупинськ (Олешки), м., райцентр

Олешківська Січ 1711–1728, 1734 рр. на лівому березі р. Конки. Археологічне збереглися об'єкти (курені, залишки промислів), культурний шар (Телегін, Бойко, 1993; Титова, Бойко, 1995).

Червоний Маяк, смт, Берислав. р.

Запорозький городок початку XVIII ст.; на його місці Григоріє-Бізюків монастир 1781 р. (ПГАУ, 4, с. 131; Ратнер, 1984, с. 20).

(Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. – К., 1997. – С. 231–329)

